

## KİTAB-I MUKADDES'İN TÜRKÇEYE ÇEVİRİ SÜRECİ VE ALİ UFKİ BEY'İN ÇEVİRİSİNİN ÖNEMİ

Salih ÇİNPOLAT\*

### Öz

Kitab-ı Mukaddes'in bir bütün olarak Türkçeye çevirisi, Leh asıllı, sonradan Müslüman olmuş, uzun yıllar Osmanlı sarayında görev yapmış Ali Ufki Bey tarafından 1664/1666 yılında İstanbul'da yapılmıştır. Dönemin Hollanda elçisi Levinus Warner, bu çeviri sürecini İstanbul'da takip etmiş ve çeviri metinlerini kontrol edilerek basılması için Hollanda'ya göndermiştir. Ancak çevirinin basımı, yaşanan bazı olumsuzluklar nedeniyle 1827 yılında Paris'te yapılmıştır. Daha sonraki yıllarda Ali Ufki Bey'in çevirisi, dönemin dil özellikleri dikkate alınarak bazı değişiklik ve düzeltmelerle 1878, 1885, 1886, 1901, 1941 ve 2001 yıllarında defalarca basılmıştır. Yani günümüzde kullanılan Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe çevirisi, temelde Ali Ufki Bey'in çevirisine dayanmaktadır. Bu nedenle Ali Ufki Bey'in çevirisi ve bu çevirinin günümüze ulaşma sürecinin takibi oldukça önemlidir. Çünkü Kitab-ı Mukaddes'in Türkçeye çevrilmesi ve günümüze ulaştırılması Protestan Hristiyanların ve Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin katkıları ile gerçekleşmiş ve Türklere yönelik Hristiyan misyonerliğinde Ali Ufki Bey'in çevirisi temel kaynak olarak sürekli kullanılmış ve kullanılmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Kutsal Kitap, Kitab-ı Mukaddes, Ali Ufki Bey, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Çeviri

\* Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dinler Tarihi  
e-posta: salihcinpolat@kmu.edu.tr ORCID: 0000-0003-2065-192X

Atf Cite/as: Çinpolat, S. (2020). "Kitab-ı Mukaddes'in Türkçeye Çeviri Süreci ve Ali Ufki Bey'in Çevirisinin Önemi". Dini Araştırmalar. 23(59): 425-446.  
DOI: 10.15745/da.773891

## **The Translation Process of Bible to Turkish and the Importance of Wojciech Bobowski's Translation**

### **Abstract**

The translation of the Bible into Turkish as a whole was made in Istanbul in 1665-1666 by Wojciech Bobowski (Ali Ufki Bey), who was of Polish origin, spoke 17 different languages, later became a Muslim, served in the Ottoman palace for many years. Among the languages he could speak were mainly Latin, Greek, Hebrew, Polish, English, French, Italian, Arabic, Turkish. He is also known as Albert Bobowski and Albertus Bobovius in European sources. The translation was planned by a group of Dutch Protestants, while Dutch ambassador Levinus Warner followed the work in Istanbul. The translation texts were checked and sent immediately to the Netherlands for printing, but could be printed in Paris in 1827 due to the adverse condition. In this edition, M. Jean Daniel Kieffer has revised some on Ali Ufki Bey's translation. This translation, with some changes and corrections in the Arabic alphabet (Ottoman) in 1878, 1885, 1886, 1901 was printed in Latin alphabet in 1941. The style and language properties of the 1941 edition made it difficult to understand the Bible, so it was reprinted in 2001 with the more contemporary words under the name Kutsal Kitap (Yeni Çeviri). The background of the Turkish translations of the Bible, the contributions of the Bible Society (English and Foreign Bible Society) to these studies, the change of the words used in the translations, the translation of Wojciech Bobowski used as the source text and the follow-up of this translation process are important. Because the original text of the translations of the Bible in Turkish is based on the translation of Wojciech Bobowski.

**Keywords:** The Bible, Wojciech Bobowski, the Bible Society, Translation.

### **Summary**

The Bible consists of two parts as Old Testament and New Testament. According to Christianity, God abolished the Old Testament and made the New Testament with humanity in the person of Jesus. The language of the Old Testament is originally Hebrew. When Aramaic became a common language in Jerusalem and its surroundings, the Holy Book for Jews who couldn't speak Hebrew was translated into Aramaic (Targum). The New Testament is also accepted to be recorded in Aramaic, but the oldest New Testament texts that

have survived to date are in Greek. In the later period, the Bible was translated into Latin, Coptic, Arabic, Syriac. In the following period, the Bible was translated into Latin by St. Jerome in 405. This translation has been used by Christians as source text for many years. The Bible was translated into English by John Wycliffe in 1382; and the chapter called New Testament by Martin Luther in 1522, and the entire Bible into German in 1534. With the spread of Protestantism from the 16th century onwards, the Bible was translated into different languages (French, Italian, Spanish ...).

The first translation of the Bible into Oguz Turkish spoken in Anatolia and its surroundings was made by Wojciech Bobowski in 1665-1666. (He is known as Wojciech Bobowski, Albert Bobowski and Albertus Bobovius in European sources). Wojciech Bobowski was originally Polish. He was brought to Istanbul as a prisoner, served in the Ottoman palace for many years and received the name of Ali by accepting Islam. He received the title of "Bey" for his services in the palace, and he was called "Ali Ufki Bey" because he used the pseudonym "Ufki" in his poems. It is accepted that he could speak 17 languages, especially Latin, Greek, Polish, English, Italian, French, Arabic and Turkish. He has books in different fields such as music, grammar, palace life and religion.

The idea of translating the Bible into Turkish is a project of Protestant Christians. This translation was persistently advocated by John Amos Comenius and it was planned: Dutch trader Laurens de Geer would provide financial support, Turkish Language Professor Jacob Golius from Leiden University would study the translation, Golius' brother, who lived in Aleppo, would serve as editor before printing. The translation would be printed by Georg Nissel of Leiden. For this project, the Netherlands ambassador Levinus Warner, who was also a student of Golius, was to determine the translators in Istanbul and paid them. Levinus Warner first commissioned Yahya bin Ishaq for the translation of the Bible into Turkish. The translation of Yahya bin Ishaq, which also used to have the pseudonym "Haki", was sent to the Netherlands by Levinus Warner, but his translation was not fully cared or approved. The original texts of his translation work are now in the library of Leiden University. Levinus Warner was also assigned to Wojciech Bobowski to translate the Bible into Turkish.

The translation of Wojciech Bobowski was also sent to the Netherlands, but the translation could not be realized due to the death of the people involved in this project. The translation texts of Wojciech Bobowski are in the library

of Leiden University right now (Warner Collection: Cod. Or. 390a-e; Cod. Or. 1101a-f; Cod. Or. 1117a). This translation had remained in this library for about 150 years. Later, the British and Foreign Bible Society initiated this work to print the translation of Wojciech Bobowski. In this context, M. Jean Dainel Kieffer, a professor of Turkish Language in France, examined this translation and revised some and finally the Turkish translation of the Bible was published in Paris in 1827.

Wojciech Bobowski's Turkish translation of the Bible was later published in 1878, 1885, 1886, 1901 by making some necessary changes to the text. After approving the Latin alphabet, the Republic of Turkey has made the first edition of the Latin alphabet in 1941. The translation was updated in 2001 on the grounds that the 1941 edition is difficult to understand in today's Turkish. This edition has been published under the name "Kutsal Kitap" (Yeni Çeviri). It should also be mentioned that "Halk Dilinde İncil", which contains the "New Testament" section of the Bible, in which the Islamic concepts are used more, due to the lack of religious expression intensity towards Turks, which does not reflect the meaning.

It seems that nowadays translations of Bible in Turkey as the main source of Wojciech Bobowski's translation is used. It is the Bible Society that publishes these translations. In the new editions of the Turkish translation, some editing are made on the text, taking into account the Turkish speaking public. In the selection of words and concepts used in these changes, sometimes more pure Turkish words are preferred to influence the public, and sometimes Islamic concepts are used more. In order to read the Turkish translation of the Bible, to recognize the changes and to understand the text correctly, it is very important to know the translation of Wojciech Bobowski and the stages that the translations have passed through the historical process.

## Giriş

Hristiyanlığa göre ilk insan çifti Adem ve Havva'nın, Tanrı'nın kendilerine yasakladığı ağaçtan yiyerek O'na karşı gelmeleri sonucu "ilk günah" işlenmiştir. Tanrı da, Havva'yı, Adem'i ve onları bu günaha kışkırtan yılanı cezalandırmıştır (Kutsal Kitap 2001: Yaratılış 1/26-27; 2/1-25; 3/1-19). Tanrı, yeryüzünde çoğalan günahkâr insanları bu durumdan kurtarmak için zaman zaman seçtiği bazı kişiler vasıtasıyla mesajlarını iletmış, kurtuluş yollarını açıklamış, yani onlarla "ahit" (antlaşma) yapmıştır. Hristiyanlığın kutsal kitabında bu ahitlerden özellikle Nuh (Yaratılış 6/18; 9/11-17), İbrahim (Yara-

tılış 15/18-21; 17/1-14; Elçilerin İşleri 7/8) ve Musa ile yapılanlar (Mısır'dan Çıkış 31/16-17; Yasanın Tekrarı 4/13; 5/1-21; 29/1-29) vurgulanmıştır. Daha sonraki dönemlerde Tanrı'nın Levililer'e (Çölde Sayım 18/1-19) ve Davud'a yönelik emir ve vaatleri de (Mezmurlar 89/20-30; 2. Samuel 7/1-29; Birinci Tarihler 17/1-27) bu kapsamdadır. Ancak İsrailoğulları, tarihi süreçte çoğu zaman Tanrı ile yaptıkları ahitlere riayet etmediklerinden (Yasanın Tekrarı 29/25; Yeşu 7/11; 1. Krallar 19/10; 2. Tarihler 12/1; Yeremya 22/9) cezalandırılmış (Yeşu 7/12, 23/16; Hakimler 2/20-23; 2. Krallar 18/9-12) ve zaman zaman ahit yenilenmiştir (Yeremya 31/31-34; 32/37-44).

Hristiyanlıkta Tanrı'nın önceki ahitleri yürürlükten kaldırdığına ve İsa'nın şahsında insanlıkla "yeni bir ahit" yapıldığına inanılır. İsa, son akşam yemeğinde kendi eti ve kanını bu yeni ahdin sembolü olarak göstermiş (Matta 26/28; Luka 22/20), Pavlus da "Sina Ahdi/Eski Ahit" ile "Yeni Ahit" arasındaki önemli farkları vurgulamıştır (2. Korintliler 3/6-18). Buna göre "Eski Ahit" sadece İsrailoğullarına yönelik iken, "Yeni Ahit" diğer insanları da kapsamaktadır (Matta 28/19-20). Bu nedenle Hristiyanlıkta, Yahudi kutsal kitaplarına "Eski Ahit", İsa'nın ahdini anlatan kutsal metinlere ise "Yeni Ahit" denilmiştir. Hristiyanlığın Eski Ahit'i de içine alan kutsal kitabına, İngilizce "Holy Bible", Fransızca "La Sainte Bible", Almanca "Bibel" İtalyanca "Bibbia", Türkçe ise "Kitab-ı Mukaddes" veya "Kutsal Kitap" denilmiştir (Michel 1992: 12; Aydın 2005: 396; Küçük 2000: 68). Kutsal kitabın "Eski Ahit" bölümü 39 kitaptan, "Yeni Ahit" bölümü ise 27 kitaptan oluşur (Kutsal Kitap 2001).

Hristiyanlar tarafından "Eski Ahit" olarak adlandırılan Yahudilerin kutsal metinleri, başlangıçta İbranice iken, Perslerin Kudüs ve çevresini ele geçirmesi ve Aramicenin bu bölgede yaygın bir dil olması sebebiyle, M.Ö. V. yüzyıldan itibaren Aramiceye çevrilmiştir (Targum). M.Ö. III. yüzyılda ise bölgedeki Helenist hâkimiyetin etkisiyle Grekçe yaygınlaşmış ve Yahudi kutsal metinleri Grekçeye çevrilmiştir (Septuaginta/Yetmişler). Hristiyanlar çoğunlukla "Eski Ahit" için bu çeviriyi kaynak metin olarak kullanmıştır (Aydın 2005: 401, 748; MacCallum 1942: 60; <https://www.britannica.com/topic/biblical-translation> ).

İsa'nın yaşadığı dönemde Filistin ve çevresinde yaygın konuşma dili Aramice olduğundan ilk İncillerin de Aramice yazıldığı kabul edilir (Aydın 2005: 43, 397, 399, 401). Bunun yanında o bölgede konuşma dili Aramice olsa da edebi yazı dilinin Grekçe olduğu gerekçesiyle İncillerin ilk kayıtlarının Grekçe olabileceği de savunulmuştur (Toprak 2006: 5-6; Feigin 1943: 187-197). Bu durumda Grekçe kaydedilen İnciller bir tür çeviri çalışmasıdır.

ZiraAramice veya İbranice konuşan İsa'nın mesajı farklı bir dile çevrilerek kayda alınmıştır. Kayıt altına alınan ilk İncillerin, M.S. 50-120 yılları arasında yazıldığı kabul edilse de bunların hiçbiri günümüze ulaşmamıştır (Kuzgun 2008:198-199).Hristiyan kutsal kitabının günümüze ulaşan en eski belgeleri 4. veya 5. yüzyıla ait Grekçe yazmalardır. *Codex Vaticanus*, *Codex Sinaiticus*, *Codex Alexandrinus*, *Codex Ephraemi*, *Codex Washingtonianus* günümüze ulaşmış en eski tarihli eserlerdir(Kuzgun 2008: 210-211; Kutsal Kitap'a Giriş 2019: 11).

Yeni Ahit metnlerinin ilk yazıldığı kabul edilen tarihler ile günümüze ulaşan yazma eserler arasında en iyimser tarihlendirme ile iki yüz yıldan fazla bir süre vardır. Bu iki yüz yılı aşkın sürede ilk yazmaların ne zamana kadar mevcut oldukları ve bu metinlerin gerçekten ilgili kişiler tarafından mı yazıldıkları tarihi belgelerle açıklığa kavuşturulmuş değildir. Yeni Ahit'i oluşturan metinlerin yazılış tarihleri, yazarları, birden fazla metin arasından neden bu dört İncilin (Matta, Markos, Luka, Yuhanna) “kanonik” (sahih) sayıldığı, bu metinlere yönelik ilk atıfların ne zaman yapılmaya başlandığı, metinler arasındaki çelişkilerin sebebi... gibi “Yeni Ahit”in otantikliğine ilişkin iddialar ve tartışmalar (Duygu 2018:575-628) bu araştırmanın konusu dışındadır.

İncillere göre İsa, mesajını insanlara duyururken hem “*Ben yalnız İsrail halkının kaybolmuş koyunlarına gönderildim*”(Matta 15/24; Markos 7/27) diyerek muhataplarının sadece İsrailoğulları olduğunu vurgulamış hem de havarilerine: “*Diğer uluslara ait yerlere gitmeyin. Samiriyelilere ait kentlerin de hiçbirine uğramayın. Bunun yerine, İsrail halkının kaybolmuş koyunlarına gidin*”(Matta 10/5-6) diyerek mesajını diğer uluslara ulaştırmaya yönelik bir çaba içine girmemiştir. Ancak çarşıya gerilerek öldürülüp gömülmesinden üç gün sonra dirilince Celile’de havarileriyle buluşmuş (Matta 27/32-66; 28/1-8) ve onlara: “*Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’un adıyla vaftiz edin*”(Matta 28/20) diyerek mesajının evrenselliğini vurgulamıştır. Bu nedenle tarih boyunca Hristiyanlar kutsal kitaplarını farklı dillere çevirmiş ve olabildiğince fazla insana ulaşmayı hedeflemiştir.

Yeni Ahit içeriğini oluşturan “kanonik” metinlerin IV. yüzyılda belirlenmesiyle, Hristiyanların kutsal kitabı Süryanice ve Kıpticeye, ardından Aziz Jerome tarafından 405 yılında Latinceye çevrilmiştir (*Vulgata*). Arapça ve İspanyolcaya yapılan çevirilerde de *Vulgataes* alınmıştır. Kitab-ı Mukaddes, 1382 yılında John Wycliffe tarafından İngilizceye, Martin Luther tarafından da 1522 yılında Yeni Ahit bölümü, 1534 yılında ise Kitab-ı Mukaddes'in ta-

mamı Almancaya çevrilmiştir. Kitab-ı Mukaddes'in İngilizce çevirilerinden "Coverdale Bible" (William Tyndale, 1535); "Matthew Bible" (John Rogers, Thomas Matthew takma adıyla, 1537); "Great Bible (1539); "Geneva Bible" (1560) ve "Bishops' Bible" (1568, 1572) oldukça önemli örneklerdir. İngiliz Kralı I. James'in emriyle yapılan ve 1611 yılında yayımlanan *King James Bible* adlı çeviri, onaylı baskı olarak şöhret bulmuş ve Anglikan Kilisesi'nin üç asra yakın temel kutsal kitap çevirisi olmuştur. Protestan Hristiyanlar tarafından Kutsal Kitap çevirileri XX. yüzyılda defalarca gözden geçirilerek revize edilmiştir. Protestanların çevirilerinin ardından, Papa XII. Pius 1943'te Kitab-ı Mukaddes çevirilerine izin vermiş ve Ronald Knox'un Vulgata'dan yaptığı İngilizce çeviri (Yeni Ahit-1945; Eski Ahit-1949) resmen onaylanmıştır. Ayrıca "New American Bible" (1970) adlı çeviri hem Katolik hem de Protestanlar tarafından kabul görmüş ve ayinlerde okunması onaylanmıştır. Katolik Dominikenler tarafından yapılan "New Jerusalem Bible" adlı çeviri de önemlidir (<https://www.britannica.com/topic/biblical-translation>; Aydın 2005:401-402). Görülüyor ki Hristiyan kutsal kitabı tarihi süreçte birçok dile çevrilmiş ve ihtiyaç duyuldukça da ya yeni çeviriler yapılmış ya da mevcut çeviri güncellenmiştir. Çünkü dil, yaşayan bir organizmadır ve en iyi anlamın yakalanması çalışmaları devam etmektedir.

Kitab-ı Mukaddes'in dünyadaki farklı dillere çevrilerek daha çok insana ulaştırılması sürecinde Türkçe de önemli bir dil olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü hem Türkçenin konuşulduğu alan hem Türk nüfusu hem de Türklerin hâkimiyet sahaları dikkate alındığında bu göz ardı edilemez bir durumdur. Geçmişten günümüze Kitab-ı Mukaddes'in bazı kısımları Azerbaycan, Başkır, Çuvaş, Çağatay, Gagavuz, Karaim, Kaşgar, Kazan, Kırgız, Kumuk, Nogay, Özbek, Yakut Türkçesi başta olmak üzere birçok lehçeye çevrilmiştir (MacCallum 1942:61). Bu makalede Kitab-ı Mukaddes'in Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde Anadolu ve çevresinde konuşulan "Oğuz Türkçesi" ile yapılmış çevirileri üzerinde durulacaktır.

### 1. Kitab-ı Mukaddes'in Türkçeye Kısmi Çevirileri

Hristiyanların Orta Asya'daki Türklere yönelik misyonerlik faaliyetleri (Günay ve Güngör 1997:141-147) ve sonrasında Anadolu'da karşılaşmaları esnasında Kitab-ı Mukaddes'ten bazı bölümlerin Türkçeye çevrilmiş olabileceği düşünülse de buna dair bir belge/çeviri günümüze ulaşmamıştır.

XIV. yüzyılda (muhtemelen 1303-1362 yılları arasında) Volga (İdil) ırmağının aşağı kısımlarındaki Türklere yönelik olarak Katolik Fransiskanların

misyonerlik faaliyeti kapsamında Kuzey Kıpçak Türkçesiyle (Kumanca) yazılan “Codex Cumanicus” adlı eserde kısmen Kitab-ı Mukaddes çeviri örneklerine yer verilmiştir (Argunşah ve Güner 2015). Ancak bu eser de Hristiyan kutsal kitabının düzenli bir Türkçe çevirisi sayılamaz.

Kitab-ı Mukaddes'in Anadolu ve çevresinde konuşulan Oğuz Türkçesine kısmi çeviri çalışmaları şunlardır:

### 1.1. Türk Dil Kurumu (TDK)Yz.A-19 Numaralı Yazma

Yeni Ahit'teki dört İncil (Matta, Markos, Luka, Yuhanna) ve Resullerin İşlerinin bir kısmını (1. 2. bablar ve 3. babın ilk 10 cümlesi) içeren, ancak tercümanı ve tarihi bilinmeyen bu yazma Türk Dil Kurumu Yazma Eserleri arasında tek nüsha olarak yer alır. Bu çevirinin hangi dilden, kim tarafından, ne zaman vekim için yapıldığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Eser, yazı ve görünüş itibarıyla Kur'an-ı Kerim'e benzetilmeye çalışılmış, sayfa kenarları süslemeli, cümle araları çiçek motifli, fasıl başlıkları sure adları gibi süslüdür(Özkan 2006:4, 10-1549).

### 1.2. İbrahim el-İsraillî Çevirisi

İbrahim el-İsraillî adlı bir Yahudi tarafından Kitab-ı Mukaddes'in *Mezmurlar* kitabının ilk sekiz babının Osmanlı Türkçesine çevirisidir. Bu yazma eser Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonunda (no: 5) kayıtlıdır. Ancak bu eserin müterciminin kimliği ve tercüme tarihi hakkında kesin bilgi yoktur (Privratsky 2014: 13; <http://historyofturkishbible.wordpress.com/>).

### 1.3. Ahmet İbn-i Mustafa Saruhani (Leâli) Çevirisi

“Leâli” olarak da bilinen Ahmet ibn-i Mustafa Saruhani tarafından 1550 yıllarında “*Tercüme-i Kasîde-i FatlubnîTecidnî*” adıyla yapılan çeviridir. Bu çevirinin Kitab-ı Mukaddes'teki “Mezmurlar”ı ihtiva ettiği belirtilse de (Privratsky 2014: 8-9) bu doğru değildir. Çevirideki bazı manzum ifadeler Kitab-ı Mukaddes'in muhtelif yerlerindeki ifadelere benzese de Kitab-ı Mukaddes'in belirli bir bölümünün çevirisi olarak kabul edilemez. (Benli 2016: 75-93).

### 1.4. William Seamen Çevirisi

1628-1631 yıllarında İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nde çalışan William Seamen (1606-1680), Yuhanna mektuplarından üç tanesini “*Kütüb-ü*

*pâklerinTürkîde bir nümûdar-ı yahşi: KadisYuhannaResûlün Türkî zebâna mütercem olmuş üç risalesidir*” adıyla 1659 yılındaTürkçeye çevirmiştir.Seamen1666 yılında ise,“*İncil-i Mukaddes: veya Lisan-ı Türkî’ye Tercüme Olunan Bizim Rabbimiz İsa Mesih’in Yeni Ahd ü Vasiyeti*” (Oxford: Henry Hall, Üniversite Basımevi) adlı İncil çevirisini tamamlamıştır. William Seaman’ın Londra’da basılan bu çevirisi Türkçe basılan ilk İncil çevirisi olması bakımından önemlidir(Privratsky 2014: 28- 31; Malcolm 2007a: 341-350).

### 1.5. Hanna bin Neta Çevirisi

William Seaman’ın 1666 tarihli İncil çevirisine Hanna bin NetaŞamlı’nın (John theSyrian) bazı küçük değişiklikleryaptığı “*İncil-i Mukaddes Yani Lisan-ı Türkî’ye Tercüme Olunan Bizim Rabbimiz YesûMesih’inYeniAhd-i Vesâyeti*”adlıçeviridir. Bunun yanındaHanna bin Neta’nın1692 yılındaSüleyman Meselleri’ni deTürkçeye çevirdiği kabul edilir (Privratsky 2014:32).

## 2. Kitab-ı Mukaddes’in Türkçe Çevirisinin Arka Planı

16. ve 17. yüzyıllarda Katoliklerle Protestanlar arasındaki tartışma ve tartışmalar Avrupa’da Hristiyanlar arasındaki düşmanlığı iyice artırmış ve Osmanlı ile Katolik Hristiyanlar (Avusturya Habsburg Hanedanı ve Alman Kralı V. Şariken) arasındaki mücadelede Protestanlar içten içe Osmanlı’nın Katolikleri mağlup etmesini ister hale gelmiştir. Bu süreçte Protestanlar ve Katolikler birbirlerini Osmanlı ile gizli antlaşma ve işbirliği yapmakla suçlamıştır. Katolikler, Protestanların Türklerle işbirliği yaptığı iddialarını “Calvino-Turkism” kavramı ile; Protestanlar iseKatoliklerin Türklerle işbirliği yaptığı iddialarını “Papismo-Turkism” kavramı ile ifade etmiştir. Osmanlı’nın Katoliklere yönelik baskısı, Protestanların Katoliklere karşı direnişinde ve bazı haklar elde etmesinde önemli etkisi olmuştur. Tabii Osmanlılar da Hristiyanlar arasındaki bu bölünmüşlükten memnun olmuştur (Nişulescu; Privratsky 2014: 14).

Protestanlığın ortaya çıktığı dönemlerde Katolik Hristiyanlar, Kitab-ı Mukaddes’in Almanca ve İngilizceye çevrilmesine şiddetle karşı çıktığından, kutsal kitaplarının Türkçeye çevirisi için de bir çalışmada bulunmamıştır. Osmanlı ile mücadele eden Avusturyalı Katolik Habsburgların siyasi ve dini yenilgisini isteyen Protestanlardan biri olan John Amos Comenius (Jan Amos Komensky), Katoliklerden kaçarak gittiği Hollanda’da 1656-1670 yıllarında Kitab-ı Mukaddes’in Türkçeye çevrilmesi fikrini ısrarla savunmuştur. Comenius, Türklerin Kitab-ı Mukaddes’i okumalarıyla varacakları ruhsal aydınlan-

ma ve bundan duyacakları minnettarlıkla Katolik Avrupa'ya karşı Protestan müttefiklerini desteklemelerini ummuştur. Comenius'tan önce Katolik filozof Desiderius Erasmus'un, Osmanlı ile sadece askeri tekniklerle mücadele etmenin yetersizliğini vurgulaması da Comenis'u etkilemiş olabilir (Toprak 2006:18-19; Privratsky 2014:9). Comenius'un arkadaşı Mikuláš Drabík'in (Latince: Nikolaus Drabicius), kısa zamanda (Osmanlı'nın Habsburgları yemesinin hemen ardından) Türklerin, Yahudilerin ve diğer din mensuplarının Hristiyanlığı kabul edeceği ile ilgili öngörüsü/beklentisi de bu çeviri faaliyetlerini etkilemiştir. Drabik'e göre, Türklerin Mesih inancına dönmesi Katoliklere karşı galibiyetlerinden sonra Kitabı Mukaddes'i kendi dillerinde okudukları zaman mucizevî bir şekilde gerçekleşecektir (Privratsky 2014:14-17, 29).

Hollandalı Protestanlar tarafından Kitab-ı Mukaddes'in Türkçeye çevirisi kararlaştırılınca, sürece ilişkin ayrıntılı bir plan yapılmıştır: Kitab-ı Mukaddes çeviri çalışmalarına mali desteği Hollandalı tüccar Laurens de Geer sağlamıştır. Bilimsel anlamda Leiden Üniversitesi'nden Türk Dili profesörü Jacob Golius (vanGool) gerekli kontrolleri yapmış, Golius'un Halep'te yaşayan kardeşi Peter ise baskıdan önce editör olarak görev almıştır. XVII. yüzyılda matbaa Osmanlı toprağına henüz gelmediği için kitabın baskısı ise Leiden'lı Georg Nissel tarafından yapılmıştır. Bu iş için İstanbul'da tercümanları belirlemek ve onlara ödeme yapacak kişi ise Prof. Jacob Golius'un Doğu Dilleri bölümünden öğrencisi de olan İstanbul'daki Hollanda elçisi Levinus Warner'dır (Privratsky 2014:10; Neudecker 1994: 377; Toprak 2006:19). Levinus Warner, Kitab-ı Mukaddes'in Türkçeye çevirisi için ilk olarak Yahya bin İshak'ı görevlendirmiştir.

### **Yahya bin İshak (Haki) Çevirisi**

Muhtemelen İstanbullu bir Yahudi olan Yahya bin İshak, İbranice ve Türkçe bilgisinden dolayı Hollanda elçisi Levinus Warner tarafından Kitab-ı Mukaddes'i Türkçeye çevirmekle görevlendirilmiştir. "Haki" mahlasını da kullanan Yahya bin İshak tarafından 1657-1661 yılları arasında Kitab-ı Mukaddes'in bazı bölümleri İbraniceden Türkçeye çevrilmiştir. Levinus Warner tarafından, gerekli incelemenin yapılması için Hollanda'ya (Leiden) gönderilen, bazı bölümleri eksik olan bu Kitab-ı Mukaddes çevirisinin iki el yazması Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir. (Warner Koleksiyonu: Cod. Or. 386 (düzeltmiş kopya), Cod. Or. 390b (Tekvin 1/1-6/21), Cod. Or. 391a-d (taslak çeviri) (Toprak 2004: 2882-2885; Privratsky 2014: 10-11; Schmidt 2000: 81-83, 86, 93-97; Neudecker 1994: 394). Haki'nin yaptığı çeviri tam

olarak beğenilmemiş ya da onaylanmamış olduğundan bu çevirinin dağıtımı veya basımı yapılmamıştır (Privratsky 2014: 11-13).

### 3. Ali Ufki Bey ve Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe Çevirisi

#### 3.1. Ali Ufki Bey'in Hayatı

Ali Ufki Bey'in yazdığı eserler, Avrupa'daki arkadaşları ile yazıştıkları mektuplar(bkz. Bodleian Library, Oxford, Thomas Smith Collection, mss. No. 98, 104), Fransız Biyografi Ansiklopedisi(BiographieUniverselle, 1811) ve Thomas Hyde'nin Ali Ufki Bey'in eserine yazdığı önsöz, onun hayatı hakkında önemli kaynaklar olsa da bu konuda kesin tarihler ve ayrıntılı bilgiler elde etmek oldukça güçtür. Ali Ufki Bey'in Lehistan'da (Polonya) 1610 yılında doğduğu, bu bölgeye akınlar yapan Tatarlar tarafından kaçırılarak esir edildiği ve İstanbul'a getirilerek zengin bir Osmanlı ailesine satıldığı yönünde genel bir kabul vardır. Ali Ufki Bey'in muhtelif dillerdeki yeteneği ve Batı müziği nota sistemini bilmesi, onun iyi bir eğitim aldığını, dolayısıyla küçük bir çocukken değil gençlik yıllarında kaçırılmış olabileceğini de akla getirmektedir (Privratsky 2014: 126-127).

Ali Ufki Bey, Osmanlı sarayına girerek sazendeler arasına katılmış, kanna benzeyen ve tokmaklarla çalınan bir tür telli çalgı olan santur çalmayı öğrenmiş, yeteneklerinden dolayı sarayda içöğlen, müzisyen, müzik hocası ve mütercim olarak toplam on dokuz yıl hizmet etmiştir. Bu süreçte iyi bir eğitim almış, çok iyi derecede Türkçe öğrenmiş ve İslam dinini kabul ederek "Ali" adını almıştır. Bazı şiir ve bestelerinde "Ufki" mahlasını kullandığından "Sanduri Ali Ufki Bey" olarak da anılmıştır. Müslüman olmadan önceki adı bazı Avrupa kaynaklarında Albert Bobowsky, İngilizce kaynaklarda Wojciech Bobowski, Latin kaynaklarında ise Albertus Bobovius'tur. Soyadı ise kaynaklarda Bobonius, Bobrowski, Bozonius, Bohonius hatta Robovius gibi oldukça farklı yazılmıştır (Behar 1990:9-18; Toprak 2006:14-17).

Ali Ufki Bey'in aslında Müslüman olmadığı ve Hristiyanlığını kalbinde gizlediğine dair iddialar da vardır: Thomas Hyde 1690 yılında Ali Ufki Bey'in İslami ibadet ve dini gelenekler üzerine yazdığı Latince bir kitap olan "*De Turcarum Liturgia*" (Türklerin Dini Törenleri)'nin önsözünde, "*Ekmeğini İngiltere'de Hristiyanlar arasında dürüst bir şekilde kazanma özlemi, kâfirlerin [yani Müslümanların] baskısından kurtulma arzusu ve cansiperane bir tutumla sahip olduğu Hristiyan imanına dönme niyetine varamadan ölümün onu koparıp götürmesi oldukça müteessir bir durumdur*" diye yazması bu açı-

dan önemlidir(Privratsky 2014: 130-131).Ayrıca Türkiye’de Kitab-ı Mukaddes Şirketi ile bağlantılı olan Yeni Yaşam Yayınları tarafından “*Açıklamalı Kutsal Kitap*”adıyla basılan Kitab-ı Mukaddes çevirisinin önsözünde de Ali Ufki Bey “*ismen Müslüman ama yürekte Hristiyan*” bir kişi olarak tanıtılması da bu konuda önemli bir kayıttır (Açıklamalı Kutsal Kitap 2010: X).

Ali Ufki Bey’in başta Latince, Grekçe, Lehçe, İngilizce, İtalyanca, Fransızca, Arapça ve Türkçe olmak üzere 17 dil bildiği kabul edilir. Thomas Hyde, Franz Babinger, George Guillet de Saint George gibi bazı Batılı yazarlar, Ali Ufki Bey’in sarayda baş tercüman olduğunu belirtmişse de Osmanlı saray belgelerinde buna dair bir kanıt bulunamamış ve onun Divan-ı Hümayun ikinci tercümanı olabileceği değerlendirilmiştir (Privratsky 2014:129-131). Ali Ufki Bey’in sarayda görev yaptığı yıllar kesin olarak belli olmamakla birlikte 1632-1643 yıllarında saraya girip 19 yıl hizmeti sonucu 1651-1662 yılları arasında çıktığı kabul edilir.(Behar 1990: 9-18; Toprak 2006: 14-17; Privratsky 2014: 129-131; Açıklamalı Kutsal Kitap, 2010: x-xii; Elçin 1976: vi). Ali Ufki Bey’in ölüm tarihi çoğunlukla 1675 olarak belirtilse de (Behar 1990: 10; Elçin 1976: IX), 1672, 1676, 1680 ve 1683 gibi farklı tarihler de zikredilmiştir(Kut 1989: 456; Toprak 2004: 2885).

### 3.2. Ali Ufki Bey’in Eserleri

Çok yönlü bir insan olan Ali Ufki Bey’in farklı alanlara ait birçok eseri vardır. Müzik ile ilgili “*Mecmua-i Saz ü Söz*” adlı çalışması, Türk musikisinin ilk defa notaya geçirilmesini ve eserlerin günümüze ulaşmasını sağlaması açısından önemlidir. Bu eseri ilim âlemine Çağatay Uluçay tanıtmış (Uluçay 1948:24; Özcan 2003:273; Kut 1989:457), 1976’da da Şükrü Elçin tarafından önsöz ve notlarla eserin tıpkıbasımı yayımlanmıştır (Elçin 1976).

Saray hayatı hakkında yazdığı “*Saray-ı Enderun*” adlı eserinde Osmanlı padişahlarının Enderun’daki yaşayışları ve buradaki âdetler tasvir edilmiştir. 1667 yılında basımı yapılan eser İtalyanca, Fransızca ve Almancaya da çevrilmiştir. Türkiye’de ise “*AlbertusBobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey’in Anıları Topkapı Sarayında Yaşam*” (Çev. Ali Berktaş) adıyla yayımlanmıştır.

Kösem Sultan’ın IV. Mehmed’i zehirletmesi ile ilgili eseri, İtalyanca aslından “*A True Relation of Designes Menaged by the Old Queen, Wife of Sultan Ahmed...*” adıyla çevrilmiş ve bir nüshası Oxford Badleian Kütüphanesi’ndedir (G D. Macray, IV. sütun 444-445).

Türkler’de ibadet, hac, sünnet, hasta ziyaretleri vb. ile ilgili bilgiler veren Latince eseri “*Tractatus Alberti Babavii Turcarum Imp. Mohammedis IV. Alim*

*Interpretis Primarii, De Turcarum Liturgia ...*” ise, British Museum'dadır (nr. 790).

Ali Ufki Bey'in dil ile ilgili önemli eserleri arasında şunlar sayılabilir: 1666 yılı başlarında Latince olarak yazdığı Türkçe-Latince gramer kitabı “Grammatica Turcico-Latino”(Oxford Bodleian Kütüphanesi, 2357 Hyde. nr. 43); Fransızca-Türkçe konuşma kitabı “*Dialogues en Français et en Turc*” (Paris Bibliotheque Nationale'de Turc. 235); Çek filozofu ve eğitimcisi Johann Amos Comenius'un “*Janua Linguaruro Reserata Aurea ... (Lesna 1631)*” adlı kitabının Türkçe tercümesi olan ve Latince Türkçe konuşmalardan meydana gelen “*Dillerin Altın Kapısı*”(Bibliotheque Nationale Türkçe Yazmalar Bölümü, nr. 216) (Kut 1989: 456-457).

Ali Ufki Bey'in din ile ilgili başlıca eserleri şunlardır:

*Kitabü'l Sefer-i Halika ve Mezamir-i Davud*:Kitab-ı Mukaddes'in Mezmurlar bölümünün Türkçeye (Osmanlıca) çevirisi olan bu eser, 1852 yılında Londra'da basılmıştır. British Museum'da K. Nu. 14400.a.32. numarasıyla kayıtlıdır (Toprak 2006:28).

*Mezmurlar*:Kitab-ı Mukaddes'in Mezmurlar bölümünün çevirisi olan bu eser Paris Bibliotheque Nationale'de Suppl. Turc. 472 numara ile kayıtlıdır. Cem Behar tarafından transkripsiyonu ve tanıtımı yapılmıştır (Behar 1990).

*El-İncil-i Ala Rivayet-i Matta'l Aziz*: Matta İncili'nin karşılıklı sayfalara İngilizce ve Türkçe olarak yazılması olan bu eserin nüshası British Museum'da K. No: 14400.a.33 ve 34'te kayıtlıdır. 1855 yılında basımı yapılmıştır.

*Ta'lim-i Ortodoksin*: Hristiyan Ortodoks Mezhebinin uygulamaları hakkında bilgiler veren 26 sayfalık bu eser Glasgow Üniversitesi Yazmalar Bölümü'nde Hunter 352 numarasıyla kayıtlıdır. 1819 yılında basımı yapılmıştır.

*Kitabü'l Ahdi'l Atik Kitabü'l Ahdi'l Cedid*:Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe çevirisi olan eser, Hollanda Leiden Akademi Kütüphanesi'ndedir(Cod. Or. 390a-e).Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe çevirilerinde bu eser esas alınmıştır (Toprak 2006:28-29).

### 3.3. Ali Ufki Bey'in Türkçe Kitab-ı Mukaddes Çevirisi

Ali Ufki Bey, Kitab-ı Mukaddes'in Türkçeye çeviri çalışmasına 1662 yılında başlamış 1665 veya 1666 yıllarında tamamlamıştır. Onun çeviri çalışmaları iki yazman tarafından da temize çekilerek kopya edilmiştir. Bunlardan biri

(katip kopyası/secretarial copy) “Eyüp” kitabının bir kaç sayfası hariç Kitab-ı Mukaddes'in tamamını içerirken diğeri sadece “Yeşaya” kitabıyla Apokrif kitapların muhtelif bölümlerini içermektedir. Gizli veya gerçekliği kanıtlanamamış anlamına gelen bu *Apokrif* kitaplar, Protestanlara göre, Tanrı esini olduğu konusunda yeterli kanıtı sahip değildir. (Küçük 2000:78; Kitabı Mukaddes'in Deuterokanonik Kitapları 1987: Önsöz; ayrıca bkz. Sarıkçıoğlu 2009; Aydın 2005:36-40).

Levinus Warner tarafından Hollanda'ya gönderilen Ali Ufki Bey'in yazdığı çeviri metinler ve temiz kopyaları, Hollanda Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir. (Warner Koleksiyonu: Cod. Or. 390a-e; Cod. Or. 1101a-f; Cod. Or. 1117a) Ali Ufki Bey'in çevirilerine ait diğeri bir yazma ve temiz kopyası ise Amsterdam Üniversitesi Kütüphanesi'nde, MS J 69c (el yazması), MS VI H 2 (düzeltilmiş kopya) numaraları ile yer alır. Söz konusu çalışmalar Türk Dil Kurumu'nda da mikrofilm olarak bulunmaktadır (Toprak 2006: 23-25; Privratsky2014: 18-19; Schmidt 2000: I/83-92, 416-422, 435-436). Ayrıca Türkiye'deki Protestanlar tarafından, Osmanlı döneminde yapılan Kitab-ı Mukaddes çevirilerinin taranmış halini ve Latin harfleriyle transkripsiyonunu içeren bir internet sitesinden de bu yazmaya erişilebilir (<https://www.osmanlicakelam.net/en/texts>).

Ali Ufki Bey'in Kitab-ı Mukaddes'i Türkçeye çevirirken kullandığı kaynak, bazı araştırmacılara göre Fransızca (Kut 1989: 456; Maccallum 1942: 62) bazılarına göre ise Erasmus'un hazırladığı Latince "*Textus Receptus*" denilen Grekçe metindir (Privratsky 2014: 19). Ancak onun bu çeviriyi yaparken hangi kaynağı esas aldığı kesin olarak bilinmemektedir (Galanti 1918:177-178).

Ali Ufki Bey'in Hollanda'ya gönderilmiş çevirileri Türk Dili Profesörü Golius'un gözetiminde Leiden Üniversitesi'nde şarkî el yazmalarını kopyalayan Ermeni bir kâtip olan Şahin İbn-i Kandi tarafından da incelenip bazı düzeltmeler yapılmış, ancak basım aşaması ile ilgili yapılan planlama tam olarak yürürlüğe konulamamıştır. Çünkü Hollanda elçisi Levinus Warner 1665 yılında İstanbul'da ölmüş, çalışma için mali destek sağlayan Laurens von Geer de hemen ardından 1666 senesinde hayatını kaybetmiştir. VonGeer'in varisleri, Comenius'u ve Ali Ufki Bey'in tercümesinin tashihlerini yapan Şahin Kandi'yi bir süreliğine desteklemeye devam etmiştir. Ancak Haziran 1667'de Prof. Golius'un ölümü, onun yerine tercüme işinde uzman olarak çalışacak İsviçreli şarkiyatçı Johann Heinrich Hottinger'in bir deniz kazasında hayatını kaybetmesi, o çağlarda Avrupa'da Türkçe dilbilimcilerin sayısının da çok

az olması Ali Ufki Bey'in çevirisinin matbaada basım çalışmalarını sekteye uğratmıştır. Böylece Kitab-ı Mukaddes'in bu çeviri yazmaları yaklaşık 150 yıl Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde adeta kaderine terkedilmiştir (Privratsky 2014:22, 25-26).

### 3.4. Kitab-ı Mukaddes Şirketi ve Ali Ufki Bey'in Kitab-ı Mukaddes Çevirisinin Basımı

Kitab-ı Mukaddes Şirketleri'nin kurulmasına 1800 yıllarında Kuzey Galler Bölgesinde Kutsal Kitap alabilmek için 40 km'lik bir yürüyüş yapan 15 yaşındaki *Mary Jones* adlı kızın çabasının etkili olduğu kaydedilir. Kutsal Kitap okuyabilmek için 3 km mesafedeki bir çiftliğe gitmek zorunda olan *Mary Jones*, kendine ait bir Kutsal Kitap olmasını çok istemiş ve bu amaçla 6 yılda 17 şilin biriktirebilmiştir. Ama Kutsal Kitap satın alabileceği en yakın yer olan Bala 40 km uzaklıktadır. O, birçok vadi, nehir ve tepeyi aşarak Bala'ya ulaşsa da Kutsal Kitap satıcısı Thomas Charles'ın elindeki tüm kutsal kitaplar ya satılmış ya da ayırılmıştır. Mary'nin çok üzüldüğünü gören Thomas Charles başkası için ayrılmış kopyalardan birini ona vermiş ve şehrin Ruhani Kurulu ile birlikte Galler Bölgesinde Mary Jones gibi kişilerin Kutsal Kitap ihtiyaçlarını karşılamak üzere İngiliz ve Ecnebi Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin kurulmasına ön ayak olmuştur (<https://www.kitabimukaddes.com/hakkimizda/>). 1804 yılında Londra'da kurulan "İngiliz ve Ecnebi Kitab-ı Mukaddes Şirketi" (British and Foreign Bible Society -BFBS),daha sonraki yıllarda diğer bölgelerdeki ve ülkelerdeki benzer yapılanmalarla Kitab-ı Mukaddes'in basımı, çevirisi ve farklı bölgelere ulaştırılması faaliyetlerini daha sistemli hale getirmek için işbirliği yapmıştır. İngiliz ve Ecnebi Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin 1820 yılından itibaren Türk topraklarında faaliyetlerine başladığı kabul edilir (Aydın 2005: 403-404; Privratsky 2014:35, 53).

Ali Ufki Bey'in Türkçe Kitab-ı Mukaddes çevirisi, uzun yıllar sonra İngiliz ve Ecnebi Kitab-ı Mukaddes Şirketi çalışanlarından Robert Pinkerton (1780-1859) tarafından keşfedilmiştir. Kitab-ı Mukaddes Şirketi Ali Ufki Bey'in bu çevirisinin basımı için büyük çaba sarf etmiş ve projeyi ekonomik açıdan da desteklemiştir (Privratsky 2014:35-36).

İstanbul'da Prusya elçisi olarak görev yapan Baron Heinrich Friedrich Von Diez (1751-1817), Ali Ufki Bey'in çevirisinden haberdar olduktan bir süre sonra Berlin'e atanmış ve Kitab-ı Mukaddes Şirketi'ne Ali Ufki Bey'in çevirisinden övgüyle bahseden bir rapor sunmuştur:

Çalışmanın gidişatı, bana Ali Bey'in tercümesinin şimdiye kadar doğru olduğu izlenimini veriyor dersem çok da büyük bir iddia da bulunuyor olmam. Bunun yanı sıra, bu tercüme kutsal yazıların en iyi baskılarından biri olacak ve hatta tercümenin birçok kısmı diğer tercümelere gölgede bırakacak demek de mübalağa değildir. Ali Bey'in üslubu gerçekten olağanüstüdür. Türk dili bir gün herhangi bir sebeple yok olsa bile tüm bolluğu ve kolaylığıyla bu tercüme sayesinde yeniden diriltilebilir. Türkçe otuz senedir daimi çalışma alanım olduğu ve bu dili neredeyse ikinci anadilim olarak kabul ettiğim için Allah'ın Kelâmını bu dilde duymak benim için gerçekten de zevktir (Privratsky 2014: 25; Cooper 1901: 11).

Kitab-ı Mukaddes Şirketi çalışanlarından Robert Pinkerton ve Prusya Elçisi Baron Heinrich Friedrich Von Diez'in çabalarıyla Ali Ufki Bey'in çevirisinin bir kopyası Berlin'e getirtilmiştir. Ancak Baron Von Diez, 1814 yılında başladığı söz konusu çevirinin basım çalışmalarını bitiremeden 1817'de ölmüştür. Onun yerine Fransa'nın İstanbul elçiliğinde diplomatik bir memur olarak çalışırken Napolyon'un 1798'de Mısır'a saldırması üzerine Padişahın (III. Selim) emriyle Yedikule Zindanlarına atılan, burada Türkçeyi iyice öğrenen ve Fransa'ya dönünce bir süre Dışişlerinde çevirmenlik yaptıktan sonra Paris'teki Collège de France Üniversitesi'nde Türk Dili alanında Profesör olan M. Jean Daniel Kieffer (1767-1833) görevlendirilmiştir. Ayrıca Kral'ın doğu dilleri tercümanlığını da yapmaya başlayan Kieffer, 25 Temmuz 1817'de Krallığın izniyle Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe çeviri çalışmaları kapsamında Hollanda Leiden Üniversitesi'nden Ali Ufki Bey'in çeviri metnini Paris'e getirtmiştir. Prof. Kieffer ve yardımcıları Ali Ufki Bey metni üzerindeki incelemelerini bazı tashih ve değişiklikler de yaparak tamamlamış ve önce "Yeni Ahit" bölümü 1819 yılında, ardından Kitab-ı Mukaddes'in tamamının Türkçe çevirisi Osmanlı Türkçesiyle 1827 yılında Paris'te yayımlanmıştır (Açıklamalı Kutsal Kitap 2010: x-xii; Kutsal Kitap (Yeni Çeviri) 2001:i; MacCallum 1942: 62;Privratsky 2014:3, 11, 37-38).

1819 yılında yayımlanan Yeni Ahit'in Türkçe çevirisinin kapağında, "*Kitab'ül-ahd el-cedid el-mensub ila Rabbina İsa el-Mesî*" ibaresi yer almakta, devamında ise, "*ki İngilterrenin ve sâ'irrub'-i meskûnuşetrâf ve ek-nâfnakitâb-ı mukaddeslerinintişârûçîn İngiliz memleketinde muntazam olan mecmû'uşmasârifi ile tab'olunmuşdur*" denilmektedir. Buna göre basım çalışmalarının masrafı Kitab-ı Mukaddes Şirketi tarafından karşılanmıştır.

Kieffer, eser üzerinde yaptığı düzeltmelerde hem Ali Ufki Bey'in yaz-

dıklarına sadık kalmamakla hem de özellikle Tanrı'yı ifade eden kelimeler üzerinde (Yahve, Elohim, Rabb, Tanrı...) yaptığı değişiklikler nedeniyle eleştirilmiştir. Bu eleştiriler sonucu İngiliz ve Ecnebi Kitab-ı Mukaddes Şirketi, dağıtımı durdurmuş ve Kieffer, Yeni Ahit çevirisini yeniden tashih etmiş ve bazı düzeltmeler yapmıştır (Privratsky 2014:35, 37-40).

1827 yılında, “*Kitabül-Ahd el-Atik*” başlığıyla “Eski Ahit” “*Kitabül-Ahd el-Cedid el-Mensub ila Rabbina İsa el-Mesih*” başlığıyla da “Yeni Ahit” bölümü iki cilt halinde tek nüsha olarak basılmıştır. Kitabın iç kapağında “*ki İngilterreniñ ve sâ'irrub'-i meskûnuñ etrâf ve eknâfına kitâb-ı mukaddesleriñ intişârı için İngiliz memleketinde muntazam olan mecmû'uñmasârifi ile tab'olunmuşdur*” yazılarak bu baskı sürecinde de Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin katkısı vurgulanmıştır. Her iki bölümde de yanlış yazılan ifadeleri ve sehven yazılmayan kelimeleri gösteren bir açıklama cetveli yer almaktadır. Bu baskıda, gerek 1819 Yeni Ahit baskısından gerekse sonraki baskılardan farklı olarak harfler harekelidir. Bu kitap, Kitab-ı Mukaddes'in tamamını içeren ilk Türkçe çeviri olması bakımından önemlidir. Ama Ali Ufki Bey'in çevirisinin aynısı olmadığı kesindir. Bu nedenle “*Kieffer'in Kitab-ı Mukaddesi*” yakıştırması da yapılmıştır. Örneğin Ali Ufki Bey, “Elohim” için “Tanrı”; “YHWH” için “Allah Teâlâ” ve “tanrılar” sözcüğü için de “ilah” kelimelerini kullanmışken, Kitab-ı Mukaddes'in bu baskısında “Elohim”in çevirisi olarak “Allah”; “Yahve” (YHWH) yerine “Rabb”, diğer ulusların taptıkları çoğul tanrılar için ise “tanrı” sözcüğü tercih edilmiştir. Ayrıca Ali Ufki Bey'in el yazmasında bulunan Deuterokanonik (Apokrif) kitaplar baskıya dâhil edilmemiştir. Bunun sebebi, İngiliz ve Ecnebi Kitab-ı Mukaddes Şirketi 1804 yılında kurulduktan sonra Kitab-ı Mukaddes baskılarında “Apokrif” denilen kitaplar da yer almış ancak 1813 yılında İskoçlar bu duruma itiraz ederek kendi ayrı İskoç Kitab-ı Mukaddes Şirketi'ni kurmuştur. Bunun üzerine İngiliz ve Ecnebi Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 1826 yılında bir karar alarak “Apokrif” kitapları Kitab-ı Mukaddes baskılarından çıkarmıştır. Kitab-ı Mukaddes'in 1827 baskısı da bu karardan etkilenmiş ve Ali Ufki Bey'in çevirisinde olduğu halde “Apokrif” kitaplar basılmamıştır (Privratsky 2014: 43-46). Bu esere dijital olarak “Eski Ahit” için: [https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10224108\\_01018.html](https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10224108_01018.html); “Yeni Ahit” için: [https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10224109\\_00340.html](https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10224109_00340.html) adresinden ulaşmak mümkündür.

#### 4.5. Ali Ufki Bey'in Türkçe Kitab-ı Mukaddes Çevirisinin Yeni Baskıları ve Günümüze Etkisi

Ali Ufki Bey'in Türkçe Kitab-ı Mukaddes çevirisine M. Jean Daniel Kieffer tarafından yapılan bazı değişiklikler ile 1827 yılında basılmasının ardından, sonraki yıllarda yeni anlayışlar ve dönemin dil kullanım özelliklerine göreyapılan bazı düzeltmelerle tekrar baskıları yapılmıştır. Bu baskılarda iki yol izlenmiştir: Birincisi sadece Yeni Ahit bölümünü içeren "İncil" baskıları, ikincisi ise Eski ve Yeni Ahit'in tamamını kapsayan "Kitab-ı Mukaddes" baskılarıdır.

Ali Ufki Bey'in çevirisi dışında, özellikle 1850'li yıllardan itibaren Türcü Efendi, James W. Redhouse, William G. Schauffler, William Goodell ve Selim Efendi gibi bazı kişilerin, ya Eski Ahit'in Tekvin, İşıya, Mezmurlar kısmını ya da Yeni Ahit'in tamamını veya bazı İncilleri içeren Türkçe çevirileri olmuştur. Ancak bunların etkisi sınırlı olmuş ve günümüzde tekrar baskıları yapılmamıştır (Privratsky 2014: 46-57; <https://osmanlicakelam.net/en/texts>). Biz, Ali Ufki Bey'in çevirisinin günümüze ulaşma seyrini takip etmek amacıyla Eski ve Yeni Ahit'i birlikte içeren Kitab-ı Mukaddes baskıları üzerinde duracağız. Bunlar 1878, 1885, 1886, 1901, 1941 ve 2001 yılında yapılan baskılardır.

1878 yılındaki baskı, "*Kitab-ı Mukaddes, yani Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid: 'An asıl muharrer bulunduğu İbrani ve Keldani ve Yunani lisanlarından bi't-tercüme...*" adıyla İstanbul'da basılan ve "*Kitab-ı Mukaddes*" adını taşıyan ilk kitap olması açısından önemlidir. Bu çalışmada, George Herrick ve AvadisKonstantiyan baş tercüman, Müslüman Şükri Efendi ile Ahmed Efendi Türk çevirmen, Türk ve Arap edebiyatı uzmanı Keyfi Efendi de tercümeyi dilbilgisi ve sözcük dizimi açısından inceleme görevini üstlenmiştir. Bundan sonra yapılacak Kitab-ı Mukaddes baskılarında bu çalışma esas alınmıştır.

1885 ve 1886 yıllarında da "*Kitab-ı Mukaddes, yani Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid: An asıl muharrer bulunduğu İbrani ve Keldani ve Yunani lisanlarından bi't-tercüme...*" adıyla İstanbul'da yapılan baskılarda 1878 baskısı Kitab-ı Mukaddes'e birkaç küçük düzeltme yapılmış ve Arapça-Farsça öğeler biraz azaltılmıştır. 1885 baskısı dipnotlu olduğundan bir hayli kalın ve büyüktür. 1886 baskısında ise bu dipnotlar büyük oranda kaldırılmıştır. 1878 ve 1886 baskılarındaki az sayıdaki dipnot, kadim el yazmalarında farklı okunan bazı kelimeleri ve değişik biçimde çevrilen kalıpları belirtmek içindir.

1901 yılındaki *Kitab-ı Mukaddes* baskısı Osmanlı döneminde Kitab-ı Mukaddes'e yapılan son tashihtir. Bu tarihten sonra bütün halde yayımlanan Kitab-ı Mukaddes ve Ahd-i Cedid baskılarında bu baskı esas alınmıştır. Bu

tashihle beraber Türkçe metin bir düzene oturtulmuş ve Osmanlı Türkçesinde yayımlanan Kitab-ı Mukaddes baskıları ister Arap alfabesiyle isterse Ermeni ya da Rum alfabesiyle basılmış olsun aynı metin kullanılmıştır. Bu baskıda George Herrick tashih heyetinin başkanı olarak görev yaparken, R.H. Weakley, Avedis Konstantiyan, H. O. Dwight, Elias Riggs, Edward Riggs ile Maraşlı Prof. Bezciyan ve Antepli Prof. Terziyan da üyeler arasında yer almıştır. Buna göre heyette Müslümanlardan bir temsilci bulunmamaktadır. Bu baskının, Amerikan Kitab-ı Mukaddes Şirketi masârifiyle İstanbul'da Boyacıyan Agop Matbaasında basıldığı belirtilmektedir (Privratsky 2014: 57-61).

Türkiye Cumhuriyeti'ndeki harf devriminden sonra, Ali Ufki Bey'in çevirisi üzerinde bazı düzeltme ve sadeleştirmeler yapılarak Kitab-ı Mukaddes'in Yeni Ahit bölümü (İncil) 1933'te, tamamı ise "*Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit (Tevrat, Zebur (Mezmurlar) ve İncil)*" adıyla 1941 yılında Latin alfabesiyle basılmıştır. Bu baskıda herhangi bir önsöz ya da açıklamaya yer verilmemiş, kitabın sonuna iki adet harita ve birimler cetveli eklenmiştir. (Kitabı Mukaddes -Eski ve Yeni Ahit- (Tevrat, Zebur/Mezmurlar ve İncil, 1949). Bu eserin Kitab-ı Mukaddes Şirketi tarafından defalarca basımı yapılmış ve satışı devam etmektedir.

1970'li yıllardan itibaren Türkçedeki "özleşme" çalışmaları gereği daha çağdaş bir çeviriye ihtiyaç duyulmuş ve Kitab-ı Mukaddes'in Yeni Ahit bölümü 1987 yılında, tamamı ise "*Kutsal Kitap (Yeni Çeviri)*" adıyla 2001 yılında tamamlanarak basılmıştır. Bu çalışmalarının Türkçe'nin doğal anlatımından uzaklaşmadan, özgün İbranice, Aramice ve Grekçe metinlere sadık kalınarak çevirmen, düzeltmen, üslupçu ve ilgili dillerin uzmanlarından oluşan çeviri kurulu tarafından titizlikle yapıldığı ve yirmi yıl kadar sürdüğü kaydedilmiştir(Kutsal Kitap -Yeni Çeviri- 2001: i,ii).

Ayrıca Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin 2003 yılında Ortodoks ve Katolik kiliselerin kullanımı için Apokrif ya da Deutereo kanonik diye bilinen kitapları da içeren *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar* adıyla yayımladığı Kitab-ı Mukaddes çevirisi ile 2012 yılında Kitab-ı Mukaddes'in sadece Yeni Ahit bölümünü içeren *Halk Dilinde İncil* adlı çevirisini de burada zikretmek gerekir. *Halk Dilinde İncil* adlı çevirinin yapılma gerekçesi olarak, *Kutsal Kitap(Yeni Çeviri)* çalışmasının halktan ziyade lise ve üstü eğitim almış kesime hitap ettiği, dilde özleşme ve çağdaş çeviri adına halkın dilinden uzaklaşması belirtilmiştir. *Halk Dilinde İncil* çevirisinde halkın kullandığı İslami kavramlara daha çok ağırlık verilmiş olması dikkate değerdir.(<https://halkdilinde.com/halk-dilinde-incil-hadi-ve-turkiyedeki-kutsal-kitap-tercumelerinin-son-50-yillik-tarihi>; Halk Dilinde İncil 2012).

#### 444 • KİTAB-I MUKADDES'İN TÜRKÇEYE ÇEVİRİ SÜRECİ VE ALİ UFKİ BEY'İN ÇEVİRİSİNİN ÖNEMİ

Kitab-ı Mukaddes'in Türkçeye çeviri çalışmalarının arka planı, bu konuda Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin faaliyetleri ve çevirilerde kullanılan kelimelerin okuyucu üzerindeki etkisi göz önüne alınarak zaman zaman değiştirilmesi Hristiyanların kutsal kitaplarının Türkçe çevirilerini önemli kılmaktadır. Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe çevirilerinde 17. yüzyıldan günümüze (ihtiyaç duyuldukça bazı değişiklik ve düzeltmeler yapılsa da) Ali Ufki Bey'in çevirisinin temel kaynak olarak kullanılması onun önemini ortaya koymaktadır.

#### Sonuç

Kitab-ı Mukaddes'in günümüze ulaşan en eski metinleri Grekçedir. V. yüzyılda Latinceye çevrilen ve *Vulgata* adıyla uzun yıllar Hristiyanların temel kaynağı olarak kullanılan Kitab-ı Mukaddes'in İngilizceye çevirisi XIV. yüzyılda, Almancaya çevirisi ise XVI. yüzyılda yapılmıştır. Bu dönemlerde Kitab-ı Mukaddes'in farklı dillere çevrilmesine Katolik Hristiyanlar olumlu bakmazken, Protestanlar çeviriyi desteklemiştir. Kitab-ı Mukaddes'in bütünüyle Türkçeye çevrilmesi ilk olarak 17. yüzyılda gerçekleşmiştir. Hollandalı Protestanların teşviki ile ilk olarak "Haki" mahlaslı Yahya bin İshak, bir çeviri çalışması yapmış, ancak onun çevirisi yeterli ve uygun görülmemiştir. Bu nedenle Kitab-ı Mukaddes'in ilk Türkçe çevirisinin Ali Ufki Bey tarafından yapıldığı söylenebilir. 1665/1666 yılında tamamlanan bu çeviri, yaşanan olumsuzluklar nedeniyle basımı yapılamamış ve yaklaşık 150 yıl Hollanda Leiden Üniversitesi kütüphanesinde kalmıştır. Ali Ufki Bey'in bu çevirisi, İngiliz ve Ecnebi Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin desteğiyle metin üzerinde bazı düzeltme ve değişiklikler yapılarak 1827 yılında Paris'te basılmıştır. Daha sonra Osmanlı döneminde 1878, 1885, 1886 ve 1901 yıllarında bazı tashih ve düzeltmelerle basımı tekrarlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin harf inkılabı ile Latin alfabesine geçişinden sonra ilk olarak 1941 yılında basılan *Kitab-ı Mukaddes*'in hala yeni baskıları ve satışı devam etmektedir. Bu çeviride kullanılan kelime ve kavramların Türk okuyucusu tarafından anlaşılmasında sıkıntılara neden olduğu gerekçesiyle, dönemin dil özellikleri gereği daha öz Türkçe ifadelerle ağırlık verilerek 2001 yılında *Kutsal Kitap (Yeni Çeviri)* adıyla yeni bir çeviri yapılmış, daha doğrusu Ali Ufki Bey'in çevirisi üzerinde yeni değişikliklere gidilmiştir.

Ali Ufki Bey'in Türkçe Kitab-ı Mukaddes çevirisinin gerek ilk basımı gerekse daha sonraki baskılarıyla (kullanılan dil gereği bazı değişikliklere gidilse de) günümüze ulaşmasını sağlayan kuşkusuz Kitab-ı Mukaddes Şirketi'dir. Kitab-ı Mukaddes Şirketi günümüzde dünya üzerinde 204 farklı ülkede faali-

yet göstererek, Hristiyanlığın kutsal kitabını yeryüzünde konuşulan tüm dil ve lehçelere tercüme etmeyi ve insanların satın alabileceği bir fiyattan kendilerine sunmayı amaç edinmiştir. Şirket verilerine göre dünya üzerinde konuşulan 6500'ün üzerinde dil ve lehçeden 3362'sine Kutsal Kitap veya en azından bir bölümü tercüme edilmiştir(<https://www.kitabimukaddes.com/hakkimizda/> Erişim:04/02/2020).

Kitab-ı Mukaddes Şirketi tarafından yayımlanan Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe çevirilerinde kullanılan kelime ve kavramlar sürekli değişmektedir. Gerek Kitab-ı Mukaddes'in tamamının gerekse Yeni Ahit (İncil) bölümünün Türkçe çevirilerinde kullanılan kelimeler yayımlandığı dönemin sosyal ve kültürel özelliklerini yansıtmaktadır. Dolayısıyla Hristiyanların kutsal kitabına yapılacak atıflarda hangi çevirinin esas alındığı mutlaka vurgulanmalı ve çevirilerin asıl metninin Ali Ufki Bey'in çevirisi olduğu bilinmelidir.

### **Kaynaklar/References**

- Açıklamalı Kutsal Kitap (2010). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Argunşah, M. & Güner, G. (2015).Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aydın, M. (2005).Ansiklopedik Dinler Sözlüğü. Konya: Din Bilimleri Yayınları.
- Behar, C.(1990).Ali Ufki ve Mezmurlar. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Benli, Ş.(2016).“Leali'nin Terceme-i Ba'z-ı Âyat-ı Zebur Adlı Manzumesi”. Türkiyat Mecmuası.26 (2):75-93.
- Cedid, İ. (2019).Tevrat ve İncil'in Değişmezliği (9. Baskı), İstanbul: GDK Yayınları.
- Cooper, A.A.(1901).TheStory of the (Osmanli) Turkish Version, With a Brief Account of Related Versions, London: British and Foreign Bible Society.
- Duygu, Z.(2018).İsa, Pavlus, İnciller. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Elçin, Ş. (1976).Ali Ufkî, Hayatı, Eseri ve Mecmûa-i Sâz ü Söz. İstanbul: Tıpkı Basım.
- Feigin, I. S.(1943).“TheOriginal Language of theGospels”.Journal of Near Eastren Studies, 2 (3): 187-197.
- Galanti, A. (1918). “Lisan-ı Tarihi: Kitab-ı Mukaddesin Türkçeye Tercümelere” İstanbul: Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlaka Dair Haftalık Dergi [YM].2(35): 177-178.
- Günay,Ü. & Güngör, H.(1997).Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ankara: Ocak Yayınları.
- Kitabı Mukaddes -Eski ve Yeni Ahit- (Tevrat, Zebur/Mezmurlar ve İncil) (1949).İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları.
- Kitabı Mukaddesin Deutero kanonik Kitapları,(1987).İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları.
- Kut, T. (1989). “Ali Ufki Bey”Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.2: 456-457.
- Kutsal Kitap (Yeni Çeviri),(2001).İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi-Yeni Yaşam Yayınları.
- Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar, (2003). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları.

## 446 • KİTAB-I MUKADDES'İN TÜRKÇEYE ÇEVİRİ SÜRECİ VE ALİ UFKİ BEY'İN ÇEVİRİSİNİN ÖNEMİ

- Kutsal Kitap'a Giriş, (2019). İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yayınları.
- Kuzgun, Ş.(2008).Dört İncil (Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıkları, Çelişkileri), İstanbul: Fazilet Neşriyat.
- Küçük, M. A.(2000).Yahudilikte Hristiyanlık ve İslamiyette Kutsal Kitap Anlayışı. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- MacCallum, F. L.(1942). “Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe Tercümesine Dair,”Ankara:Tercüme Dergisi,3 (13): 59-68.([https://archive.org/stream/MEBTercemeSayı131942/MEB%20%20Terc%C3%BCme%20Say%C4%B1%2013%201942\\_djvu.txt](https://archive.org/stream/MEBTercemeSayı131942/MEB%20%20Terc%C3%BCme%20Say%C4%B1%2013%201942_djvu.txt) (Erişim: 15.04.2020)
- Malcolm, N.(2007a). “Comenius, Boyle, Oldenburg, andtheTranslation of theBibleintoTurkish”.ChurchHistoryandReligiousCulture. 87 (3):327-362.
- Malcolm, N.(2007b). “Comenius, the Conversion of theTurks, andtheMuslim-ChristianDebate on theCorruption of Scripture”.ChurchHistoryandReligiousCulture.87 (3): 477-508.
- Michel, T. (1992). Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş. İstanbul: Orhan Basımevi.
- Neudecker, H.(1994).“The Turkish Bible Translation by Yahya bin ‘Ishaq, Also Called Haki (1659)”.Leiden: Het Oosters Institut.
- Nilson, P. H.(1966). “Western Turkish Versions of the Bible”.TheBibleTranslator. 17 (3): 135.
- Nițulescu, D. “The Influence of the OttomanT hreat on the Protestant Reformation (Reformers)”<https://digitalcommons.andrews.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1098&context=arc> (Erişim Tarihi: 06/04/2020).
- Riggs, C. T.(1940). “The Turkish Translations of the Bible”.The Moslem World. 30: 236-248.
- Özcan, N. (2003). “Mecmua-ı Saz-ı Söz” Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 28: 272-274.
- Özkan, İ. E. (2006). TDK Yz.A-19 Numarada Kayıtlı Türkçe İncil Tercümesi (Transkripsiyon-İnceleme- Dizin). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.Kayseri.
- Privratsky, B. G. (2014).A History of Turkish Bible Translations (AnnotatedChronologywithHistoricalNotesandSuggestionsforFurtherResearch, <http://historyofturkishbible.wordpress.com/> .Version “S”.
- Sarıkcıoğlu, E. (2009). Diğer İnciller (Apokrif İnciller).İsparta: Fakülte Kitabevi Yayınları.
- Schmidt, J.(2000). Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University (I), Leiden: Brill.
- Toprak, F. (2004).“Kitab-ı Mukaddes'in İlk Türkçe Çevirileri”.Ankara: V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 2: 2881-2898.
- Toprak, F. (2006). XVII. Yüzyıla Ait Bir İncil Tercümesi: İnceleme-Metin-Sözlük, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası.
- Uluçay, Ç. (1948). “Mecmûa-i Sâz ü Söz”. Türk Musikisi Dergisi.14: 4-24.
- İnternet Kaynakları**
- <https://www.britannica.com/topic/biblical-translation> (Erişim: 12/03/2020)
- <https://www.osmanlicakelam.net/en/texts> (Erişim: 15/04/2020)
- <http://historyofturkishbible.wordpress.com/> (Erişim:25/02/2020).
- <https://digitalcommons.andrews.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1098&context=arc> (Erişim: 06/04/2020)